

Ничкало Н.Г.
м. Київ, Україна

ФІЛОСОФІЯ ПЕДЕВТОЛОГІЧНИХ ПОШУКІВ АКАДЕМІКА
ІВАНА ЗЯЗЮНА

*«Життєвіш кредо І.А. Зязюна було виховання Особистості, «облагодженої великою метою Добра й Любові, Істини й Краси»...
Перед нами постає образ людини, надзвичайно закоханої у свою справу, цілеспрямованої, налаштованої на розвиток кращих традицій української педагогіки»*

В.Г. Кремень

Для розуміння філософії педевтологічних пошуків академіка І. А. Зязюна, тобто пошуків, спрямованих на цілісне дослідження проблеми Вчителя, доцільно звернутися до двох аспектів.

Перший: щодо витоків філософії відомого українського вченого і державного діяча. Для того, щоб збагнути це, необхідно прочитати (і не один раз) його науково-методичний посібник «Педагогіка добра: ідеали і реалії», виданий у 2000 р. Вже сама назва першого розділу *«Моє село - центр світу, моя сільська школа — всесвітня академія»* дає глибоку відповідь — від народної мудрості, від сковородинської філософії серця, що передавалася від дідуся й бабусі, від покоління до покоління. «Незамінним учителем» був батько, який мав «золоті руки». І тут Іван Андрійович додає: *«Природа - це моє хобі, радість від спілкування з нею — моє життя!»*.

Вчений обґрунтовує філософський висновок щодо ролі родини у формуванні його особистості, у підготовці до самостійного життя: «Свято зберігаючи культуру предків і християнську віру Ісуса Христа, моя родина прищепила мені вміння виживати за будь-яких життєвих негараздів, дотримуючись правил надзвичайно гуманної християнської етики і отримувати велику естетичну насолоду від життя, від людей, від природи, яку у людини не забереш, не знищивши її фізично» [5, с. 15].

З глибокою повагою і любов'ю Іван Андрійович згадує своїх вчителів: «Знову ж таки, визначальна роль учителя в роки моєї юності для мене і моїх однолітків була настільки значущою і незмінною, що

до цього часу я дотримуюсь переконання, що *вчитель - основоположна сила соціального відтворення — культурного, економічного, політичного. Без нього унеможливується соціальний поступ, будь-які досягнення держави і народу. Він є безпосередньою продуктивною силою.* Це стверджує історія. Це засвідчує сучасне життя. Без цього неможливе осягне майбутнє. Певно, це загальнопланетарна закономірність» [5, с. 13]. На кашу думку, прогностичне значення має введення в науковий обіг «загальнопланетарної закономірності» щодо вчителя як «осноположної сили соціального відтворення» (Педагогіка добра, с. 13). У далекоглядності І. А. Зязюна нас переконують документи ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій, рапорти і звіти за результатами багатьох проектів світового й національного рівнів, а також дослідження українських компаративістів (Н. М. Авшенюк, Т.С.Коштанова, Т. П. Кучай, О. І. Локшина, Л. П. Пуховська, А. А. Сбруева та інші).

«Поезія Київського університету», висока й правдива «філософська професура», яскраві особистості, які на студентів мали винятковий вплив авторитетом і науковим доробком» (П. В. Копнін, В. І. Шинкарук, В. О. Кудін). Це особлива й неповторна сторінка на життєвому шляху Вченого.

Він тепло згадує, що В. О. Кудін був керівником його кандидатської дисертації «Особливості естетичного сприймання людини», захищеної у 1968 р., а також науковим консультантом докторської дисертації «Становлення і розвиток естетичного досвіду особи», захищеної в 1977 р. А в останні десятиліття В. О. Кудін працював головним науковим співробітником відділу порівняльної професійної педагогіки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, засновником і незмінним директором якого з 24 листопада 1993 р. до 27 серпня 2014 р. був академік І. А. Зязюн.

Уроки народної мудрості в дитинстві, фундаментальна філософська освіта в Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка в поєднанні з «постійною роботою над собою» сформували талановитого філософа - педагога, У «Педагогіці добра: ідеали і реалії» Іван Андрійович назвав лише трьох талановитих педагогів, життя і педагогічна творчість яких для нього і його колег по навчанню - студентів філософського факультету були прикладом для наслідування і формування їх як педагогів. Хоча їх було значно більше. «У зрілі роки можу стверджувати: *безталанних педагогів немає. Не подобається педагог за певними якостями - вчись у нього не повторювати його помилки...* Оскільки молодість до відвертості і нестерпності

категорична і не терпить фальші, то всіма фібрами душі заперечує випадковість вибору професії педагогом і повсякчас натякає про це йому своєю неповагою до нього» [5, с. 35]. Здавалося б, досить проста порада Вченого завжди була, є і буде актуальною: *«Працюй постійно над собою - це чи не важливіша ознака таланту, а отже, і педагогічних досягнень»* [5, с. 35],

Другий аспект: педагогічна доля Івана Андрійовича як покликання. Усвідомлення ролі вчителя як «основоположної сили соціального відтворення», обґрунтування цієї тези як «загальнопланетарної закономірності» зумовили вибір своєї науково-педагогічної стежини, присвяченої служінню Вчителю і Вчительству України. «Вчитель, його майстерність, його талант - невичерпне джерело багатства народу, який прагне до інтелектуальної, етико-естетичної культури в часи усіляких потрясінь і негараздів» - ці слова вченого стали афоризмом ще за його життя. Вони вплинули на визначення пріоритетів його науково-педагогічної і державницької діяльності.

«Педевтологічні наукові пошуки» - це не данина «європейській моді», коли йдеться про визначення педевтології як важливої субдисципліни педагогічної науки. Як відомо, «педевтологія (pedeutologia - ang. pedeutology, фр. pedeutologie, нім. pedeutologie) - наука про вчителя і його професію, субдисципліна педагогіки, котра щоразу помітніше стає самостійнішою. Її формування здійснювалось впродовж століття». Предметом вивчення професії вчителя є: особистість вчителя, добір кандидатів на вчительську професію, підготовка, вдосконалення і самовдосконалення вчителів, їх професійний розвиток, авторитет і педагогічний талант, ефективність, а також цінність їх праці, умови життя, зміни в професійній структурі вчителя, позиція і соціальні функції вчительської професії, самосвідомість, професійна сатисфакція і самореалізація, педагогічне новаторство і дослідницька діяльність, методи контролю та оцінювання вчителів, потреби у вчителях, професійні долі випускників вищих шкіл, коледжів і середніх шкіл, що здійснюють підготовку вчителів» - так чітко й водночас досить широко визначив зміст поняття «педевтологія» Чеслав Банах (Czesław Banach) у четвертому томі «Педагогічної енциклопедії XXI століття» («Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku») [16, а. 301-306]. Цим відомим польським вченим викладено ключові напрями досліджень з проблем педевтології, для чого ним використано досить широкий список літературних джерел. У 2000 р. вченим-педевтологом К. Дурай-Новаковою (K. Duraj -No wakowa) видано монографічну працю «Systemologiczne inspiracje pedeutologii» [15]. В ній розглянуто

проблеми реорієнтації і реінтерпретації філософії і методології педагогіки, можливості системного моделювання в педевтології, а також окремі теоретичні і практичні проблеми педевтології (педевтологія вищої школи про підготовку вчителів; соціалізація і професіоналізація педагогів у ситуаціях ризиків; готовність вчителів до реформи освіти; педевтологічна професіографія; «шок майбутнього» («Szok przyszłości»)) в підготовці вчителів тощо). Неможливо також не згадати підручник Хенрики Квятковської «Педевтологія» («Pedeutologia») [17], виданий у 2008 р. у Варшаві Академічним і професійним видавництвом.

Аналіз цих та інших праць польських вчених з цієї актуальної теоретичної і практичної проблеми та порівняння (лише за окремими критеріями) з доробком українських дослідників дозволяє дійти висновку, що професор І. А. Зязюн ще у 80-х роках минулого століття започаткував цілеспрямовані наукові пошуки з педевтологічних проблем. Усі ті компоненти, що наведені в статті Ч. Банаха «Pedeutologia», про яку ми згадували вище, були в полі зору і ректора Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, і першого Міністра народної освіти незалежної України, і завідувача лабораторії естетичного виховання Науково-дослідного інституту педагогіки Міністерства народної освіти України, і директора Інституту педагогіки і психології професійної освіти (з лютого 2007 р. — Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих).

Особливу увагу І. А. Зязюн приділяв проблемам вітчизняної гуманітарної філософії. Результати його наукових пошуків з цього напрямку знайшли відображення в багатьох працях, опублікованих в різні роки. Досить символічним є те, що його прогностична стаття «Людина в контексті гуманітарної філософії» відкриває цикл філософсько-педагогічних праць, опублікованих у 1999-2015 рр. в польсько-українському / українсько-польському щорічнику «Kształcenie zawodowe: pedagogika i psychologia»). Доречно згадати, що Іван Андрійович був ініціатором заснування цього міжнародного видання та його багатолітнім співредактором (разом з Т. Левовицьким, І. Вільш та автором цієї статті). Вчений наголошує: «Усталеною категорією вітчизняної й зарубіжної філософської науки є «гуманітарна філософія». Щодо неї впадає в око незвичність такої інтерпретації. Хіба ж філософія іншою, ніж гуманітарною, може бути? Адже в усі часи й епохи вона досліджувала смисложиттєві проблемні питання. Що ж за цим приховується?» [4, с. 325].

І далі вчений сам дає відповідь на це питання: «Останнє десятиліття для вітчизняної філософії характерне різким поворотом в

орієнтації: від попередньої - природничо-наукової, від наслідування зразкам природничих наук до орієнтації на зразки, досягнення і цінності гуманітарного цілеспрямовання. На сучасному етапі відбувається начебто збирання в єдине ціле гуманітарного світогляду. Ми стикаємося, знайомимося, посутньо, вперше з теоріями, поглядами, які раніше були важкодоступними для філософської рефлексії; відкриваються приховані у спецвідділах цілі пласти національної філософської думки, з'являються раніше невідавані твори літературознавців і істориків, розквітчується в усій повноті наукова і художня творчість українського зарубіжжя тощо.

Усе це, разом поєднане, складає дивне за силою і яскравістю духовне утворення, яке уможливує потужний струмінь нових філософських пошуків, особливо в площині цілісного відзеркалення повному бачених проблем Людини, її природи, її духовного становлення і розвитку, її творчого самовираження і поступу. І це, безсумнівно, є важливішою методологічною платформою плідного розвою різних підрозділів «гуманітарної філософії», зокрема «філософії освіти», «філософії педагогіки», «філософії психології», «філософії культури», «філософії політики» тощо» [4, с. 325-326].

Вчений привертає увагу до проблеми людяності як до найважливішої проблеми гуманітарної науки. Він об'єктивно констатує: «Я правило, вона не стає в полі зору психологів, етиків, педагогів, філософів. Коли ж обійти увагою її неможливо, то все зводиться до її статистичних критеріальних виявів (бути таким, як більшість), або ж до адаптивних гомеостатичних (головне - нормальне пристосування, врівноваженість з середовищем, або ж негативних (допоки не хворий, то здоровий)).

Аналіз цих критеріїв доводить їх запозичення з наук природничого циклу. Зокрема з філософії прийшли поняття адаптивності і гомеостазу, з медицини - здоров'я як відсутності хвороб тощо. Стосовно особистості - ці критерії явно недостатні, редуційовані, хоч і використувані» [4, с. 330].

Методологічно цінним, на нашу думку, є висновок І. А. Зязюна щодо «гуманітарної філософії» як осмислення становлення і розвитку Людини в контексті особистішого інструментарію» [4, с. 330]. Тут неможливо обійти увагою «важливіше з практичних питань - співвідношення психічного з етичним» (щорічник № 1, с. 330). Звертаючись до тези Ю. Шрейдера, про те, що «етика антипсихологічна, ..», український філософ розмірковує: «Справді, етика у певних відношеннях принципово антипсихологічна. Адже відомо, що принципи етики завжди нормативні, вони зобов'язують дотримуватись за-

гальних правил, не враховуючи конкретну людину, її можливості, стан, психологічні реалії» (щорічник № 1, с. 330).

У публікаціях І. А. Зязюна на початку XXI століття відображено його роздуми щодо філософії педагогічної антропології. Він доводить, що «Філософські ідеї, крім всього іншого, поряд з психологічними, культурологічними, соціальними, психофізіологічними тощо, прямо й опосередковано закладені в основу будь-якої педагогічної доктрини. Саме філософські знання дають педагогічній антропології загальні уявлення про людину, її природу і місце в світі і водночас є базисом педагогічних поглядів на сутність, цілі і завдання педагогіки. У різних філософських ученнях - екзистенціалізмі, прагматизмі, персоналізмі, неотомізмі, діалектичному матеріалізмі та ін. присутня і антропологічна складова» [8, с. 54]. Потребує сучасного осмислення філософський висновок: «Різноманітні педагогічні концепції, будучи прямо протилежними у розумінні природи людини і її освіти, не дивлячись на свою сталу однобічність, гармонійно доповнюють і збагачують одна одну, створюючи цілісний і багатогранний образ людини, на який орієнтується сучасна педагогіка. Така класифікація досить умовна і, зрозуміло, не відображає всієї багатоманітності концепцій, напрацьованих на різних континентах і в різних державах світу» [8, с. 55].

Філософія педагогічного світогляду - надзвичайно важливий напрям педевтологічних пошуків Івана Андрійовича Зязюна. «Достатньо звернутися до поняття моделі, яке увійшло в усі наукові сфери, щоб відчути складність освітніх проблем і усвідомити ті світоглядні позиції головної дійової особи - педагога, від якої залежить вирішення всіх проблем освіти. Найголовніша з цих проблем — соціальне відтворення Людини, головної продуктивної сили, що творить і підтримує якість суспільного життя» [6, с. 209].

На основі аналізу шести теоретичних моделей розвитку навчальних закладів і підготовки педагогів у цих закладах (Ю. К. Бабанського; голландських дослідників Л. де Кавуле, Е. Маркс, М. Петрі; проективної моделі навчального закладу з його конкретними умовами В.П. Беспалька; моделі відповідно до загально-управлінської Концепції «організаційного розвитку» та інших), вчений обґрунтовує висновок: «Відповідно набуває вирішення і проблема особистості вчителя, який постає не лише виконавцем інституціональних, адміністративних і методичних розпоряджень і рекомендацій, але і як професіонал, підготовлений і здатний у виконанні педагогічних цілей виходити за рамки програмових вимог» [6, с. 214].

Іван Андрійович підтримував множинність підходів як реакції на запит, соціальне замовлення» на різноманітність видів, форм, орієнтацій освіти, що вимагають від педагога вибору, філософського осмислення обраного ним напрямку освітньо-виховної діяльності. «Плюралізм поглядів і підходів необхідно сприймати як визначену «координацію» існуючих напрямків пошуку, як таку множину, в якій діалогічні позиції осмислені в зв'язку і контексті з іншими. І «своя» філософія освіти педагога формується і осмислюється на перетині трьох напрямів, що визначають мислення і діяльність педагога: особистість - освіта -- культура» [6, с. 219]. Вважаємо, що обґрунтована тріада (особистість - освіта - культура) має враховуватись на концептуальному й дидактичному рівнях у підготовці вчителя.

Увага вченого-філософа до педагогічної професії наскрізно пронизує багато його наукових і науково-методичних праць. «Унікальність педагогічної професії приховує відомий парадокс. З одного боку, вона належить до масових, широко затребуваних професій, а з другого, вирізняється надзвичайно великим обсягом вимог до виконавця» [12, с. 83]. Аналізуючи парадокси професії педагога, вчений передусім обґрунтовує їх причини: «Кризова ситуація сучасного педагогічного знання полягає в тому, що педагогіка намагається вивчати педагогічну реальність, абстрагуючись від педагога. Так свого часу з'явився пласт теорій педагогічного процесу, в яких цей процес набуває цілісності, здатності до саморозвитку й саморуку, формуючи цілісну особистість, відтворюючи сучасну культуру, реалізуючи певні технології, підпорядкований законам синергетики» [12, с. 83].

І. А. Зязюном зроблено чесний висновок і щодо інших парадоксів: «Парадокс виявляється і в тому, що ведучи мову про вирішальне значення вчителя для будь-якого педагогічного успіху, ми не володіємо донині концептуальними дослідженнями, щодо сутності і механізмів впливу педагога як особистості на особистість учня. Можна лише передбачати, що особистість учителя відповідальна за ціннісно-смысловий компонент змісту освіти, за той моральний контекст, в якому відбувається засвоєння цього змісту. При цьому варто зазначити, що в педагогічних дослідженнях останніх років не звертається увага на індивідуальні рішення педагогів, на пошук ними своїх підходів, неординарних моделей учіння і виховання. Описування педагогічної реальності здійснюється переважно в поняттях освітніх програм, змісту, стандартів, технологій, критеріїв якості, тобто чітко окреслюється тенденція - замінити професіоналізм педагога деякими стандартними

схемами, щоб цю роботу міг виконати кожний, незалежно від того, в якій сфері і наскільки він сам освічений» [12, с. 86].

Керівникам органів виконавчої влади, здійснюючи управлінську діяльність, доцільно враховувати сміливий висновок вченого «Намагання побудувати педагогічний процес на деяких «сцієнтистських», «об'єктивістських моделях» (стандартах, програмах), минаючи суб'єктивний світ педагога, вже довели свою безуспішність» [12, с. 86].

Науково-педагогічна громадськість України високо оцінила монографію «Філософія педагогічної дії» [9], в якій глибоко проаналізовано концептуально-методологічні та дидактичні підходи до наукових досліджень педагогічної, освітньо-виховної проблематики; проблеми свободи особистості у просторі педагогічної дії; технології і техніки розвитку особистісної свободи суб'єктів учіння; концептуальні підходи до педагогічної майстерності як стратегічної домінанти свободи суб'єктів учіння; теоретичні пошуки, практичні результати і перспективи розвитку педагогічної освіти. Отже, ця фундаментальна педагогічна праця має прогностичне значення.

У 2018 році (до 80-річчя від дня народження) Інститутом педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України і Національним педагогічним університетом ім. М. П. Драгоманова видано біобібліографічний покажчик «Іван Андрійович Зязюн: Педагог. Вчений. Філософ» (4-е видання, перероблене і доповнене; упорядник Л. Н. Штома). В ньому систематизовано 1219 публікацій, з них - 221 - про науково-творчу діяльність вченого. За чотири роки й три місяці, що минули відтоді, як наш філософ-педагог, наставник українського вчительства відійшов в інші світи, помітно зростала увага до його спадщини, посилилась потреба осмислення його філософсько-педагогічних ідей і концепцій, виявлення можливостей їх творчої реалізації в нових умовах інформаційно-технологічного суспільства.

Цілісний аналіз цього унікального бібліографічного видання свідчить про спрямованість наукових пошуків І. А. Зязюна на методологічне обґрунтування проблеми вчителя, його підготовки, статусу в суспільстві, професійного зростання, формування педагогічних компетентностей, законодавчого забезпечення необхідних умов для його високодостоїнної життєдіяльності на всіх етапах праці в закладах освіти різних типів та після виходу на пенсію.

На наше переконання, академік І. А. Зязюн є видатним дослідником - педевтологом. Цей напрям його творчої науково-педагогічної діяльності потребує подальшого цілісного методологічного і дидактичного аналізу.

20 вересня 2018 р. Президія Національної академії педагогічних наук України одногослосно прийняла рішення щодо присвоєння Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна. Під час громадського обговорення цієї пропозиції, що тривало відповідно до чинного законодавства з 20 квітня до 1 серпня цього року. Його учасники в усіх регіонах України надіслали понад сто рішень вчених рад вищих закладів освіти, кафедр педагогіки, педагогічних і науково-методичних рад, а також індивідуальних листів-підтримок. Зміст цих та інших документів, що надійшли до організаційного комітету громадського обговорення, пронизаний глибокою повагою і пошаною, визнанням надзвичайно великого значення філософсько-педагогічної спадщини академіка Івана Андрійовича Зязюна для української освіти сьогодення і майбутнього.

До цього не можна не додати й рішення Київської міської державної адміністрації щодо встановлення меморіальної плити вченому і державному діячу Івану Андрійовичу Зязюну (на будинку за адресою: вул. Максима Берлінського, 9). Національним педагогічним університетом ім. М. П. Драгоманова відкрито музей-садибу академіка Івана Зязюна в с. Пашківка Чернігівської області, де народився Вчитель Зязюн. 24 листопада цього року Зязюнівському інституту, як його називали і за життя Івана Андрійовича, виповнюється чверть віку. Музейна експозиція, присвячена академіку І. А. Зязюну, оформлена на основі поєднання широї любові й «філософської віри» (за В. Ромеєм), - це переконливе свідчення «живої пам'яті», що передається від покоління до покоління.

Справжній Вчитель - науковець, який віддав своє серце дітям, студентам, вчителям педагогічній ниві нашої держави житиме довго...

Література. 1. Зязюн І. А. Філософія свідомого і несвідомого у професійній освіті // Психолого-педагогічні проблеми професійної освіти: Науково-методичний збірник / Ред. кол.: І. А. Зязюн (голова) та ін. - К., 1994. - С. 3-8. 2. Зязюн І. А. Філософія освіти: світоглядний аспект / І. А. Зязюн : Єдність педагогіки і психології у цілісному навчально-виховному процесі. - Всеукр. наук.-практ. конф. (4-5 квітня 1995 р., Полтава). - С. 3-6. 3. Зязюн І. А. Людина в контексті гуманітарної філософії // Kształcenie zawodowe : pedagogika i psychologia = Професійна освіта: педагогіка і психологія: пол.-укр., укр.-пол. щорічник / за ред. Тадеуша Левовицького, Іоланти Більш, Івана Зязюна, Неллі Ничкало. - Ченстохова; Київ, 1999. - Вип. 1. - С. 323-334. 4. Зязюн І. А. Людина в контексті гуманітарної філософії // Kształcenie zawodowe : pedagogika i psychologia = Професійна освіта: педагогіка і

психологія: пол.-укр., укр-пол. щорічник / за ред. Тадеуша Левовицького, Іоланти Більш, Івана Зязюна, Неллі Ничкало. - Ченстохова; Київ, 1999. - Вип. I. - С. 323-334. 5. *Зязюн І. А.* Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. пос. - К.: МАУП, 2000. - 312 с. 6. *Зязюн І. А.* Філософія педагогічного світогляду // *Kształcenie zawodowe : pedagogika i psychologia* = Професійна освіта: педагогіка і психологія: пол.-укр., укр-пол. щорічник / за ред. Тадеуша Левовицького, Іоланти Більш, Івана Зязюна, Неллі Ничкало. - Ченстохова; Київ, 2004. - Вип. VI. - С. 209-222. 7. *Зязюн І. А.* Філософія практико-орієнтованої методології педагогічної дії // Педагогіка вищої та середньої школи. - № 8. - 2004. - С. 3-12. 8. *Зязюн І. А.* Філософія педагогічної антропології // *Kształcenie zawodowe : pedagogika i psychologia* = Професійна освіта: педагогіка і психологія: пол.-укр., укр-пол. щорічник / за ред. Тадеуша Левовицького, Іоланти Більш, Івана Зязюна, Неллі Ничкало. - Ченстохова; Київ, 2008. - Вип. X. - С. 51-58. 9. *Зязюн І. А.* Філософія педагогічної дії: монографія / І. А. Зязюн. - Київ; Черкаси: [Б. в.], 2008. - 608 с. 10. *Зязюн І. А.* Динаміка парадигм у гуманітарних науках // *Kształcenie zawodowe : pedagogika i psychologia* = Професійна освіта: педагогіка і психологія: пол.-укр., укр-пол. щорічник / за ред. Тадеуша Левовицького, Іоланти Більш, Івана Зязюна, Неллі Ничкало. - Ченстохова; Київ. - Вип. XIII. - 2011. - С. 39-48. 11. *Зязюн І. А.* Професія вчителя у вимірі педагогічної майстерності // Педагогічна і психологічна науки в Україні: зб. наук, праць : в 5 т. - К.: Пед. думка, 2012. - Т. 4: Професійна освіта і освіта дорослих. - 368 с. 12. *Зязюн І. А.* Педагогічна професія в контексті двох парадоксів // *Kształcenie zawodowe : pedagogika i psychologia* = Професійна освіта: педагогіка і психологія: пол.-укр., укр-пол. щорічник / за ред. Тадеуша Левовицького, Іоланти Більш, Івана Зязюна, Неллі Ничкало. - Ченстохова; Київ, 2012. - Вип. XIV. - С. 83-92. 13. *Зязюн І. А.* Психологічна домінанта професійної дії вчителя // *Interdyscyplinarność pedagogiki i jej subdyscyplin / Pod red. Zofii Szaroty, Franciszek Szlosek.* - Warszawa - Krakow. - 2013. - S. 525-533. 14. Національна державна комплексна програма естетичного виховання / Міністерство освіти України, Академія педагогічних наук України, Інститут українознавства Київського університету ім. Т.Шевченка, Інститут системних досліджень освіти України; укладачі: І. А. Зязюн, О. М. Семашко // Рідна школа. - № 12. - 1995. - С. 29-56. 15. *Duraj-Nowakowa K.* Systemologiczne inspiracje pedeutologii. Kraków: Impuls, 2000. - 316 s. 16. Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku. Tom IV. - Warszawa: «Żak», 2005. - 1300 s. 17. *Kwiatkowska H.* Pedeutologia. - Warszawa: W-wo Akademickie i Profesjonalne, 2008. - 260 s.